DOI: https://doi.org/ 10.22034/isqs.2026.52541.2428
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 1-28

Received: 2025.7.21
Accepted: 2026.1.15

Original Research

A Critical-Analytical Study of Sunni and Shia Exegetes' Views on Divine *Makr* from a Theological-Exegetical Perspective

Kavous Roohi Brandagh [1] ✵
Associate Professor, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University,Tehran,Iran (Corresponding Author)

Farid Bazrafshan Moghadam [2]
Ph.D. student at Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Introduction

Certain divine attributes mentioned in the Qur'an, particularly those expressed through terms that may carry negative connotations in ordinary human usage, have long raised important theological and exegetical questions. Among these terms is *makr*, which is commonly associated with concealed planning, deception, or plotting in human contexts. Its attribution to God in several Qur'anic verses has therefore generated considerable debate regarding divine transcendence, justice, wisdom, and the avoidance of anthropomorphic conceptions of God. Muslim exegetes have adopted different approaches to explaining divine *makr*. Some regard it as a metaphorical or rhetorical attribution, particularly as an instance of verbal correspondence (*mushākalah*) in response to human plotting.

[1] k.roohi@modares.ac.ir
[2] f.bmoghadam@modares.ac.ir

Others understand it as a genuine divine act involving concealed and decisive planning against wrongdoing. Still others interpret it through concepts such as divine punishment, gradual entrapment (*istidrāj*), or the manifestation of divine power and supremacy over the schemes of human beings.

The present study seeks to critically examine these interpretive approaches and determine which explanation provides the most coherent account of divine *makr* in light of Qur'anic usage, lexical evidence, and theological principles. The central question of the research is how Sunni and Shia exegetes have interpreted the attribution of *makr* to God and which of these interpretations demonstrates greater consistency with linguistic, Qur'anic, rational, and theological evidence.

Materials & Methods

This study employs a critical-analytical method. Data were collected through library and documentary research and analyzed using a comparative-critical content analysis approach. The study examines the views of fifteen prominent Sunni and Shia exegetes representing different historical periods and interpretive orientations.

The exegetical sources examined include al-Ṭabarī's Jāmiʿ *al-Bayān*, al-Ṭūsī's *al-Tibyān*, al-Ṭabrisī's *Majmaʿ al-Bayān*, al-Zamakhsharī's *al-Kashshāf*, al-Bayḍāwī's *Anwār al-Tanzīl*, Fakhr al-Dīn al-Rāzī's *Mafātīḥ al-Ghayb*, al-Qurṭubī's *al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān*, Rashīd Riḍā's *Tafsīr al-Manār*, al-Marāghī's Tafsīr al-Marāghī, al-Qāsimī's Maḥāsin al-Taʾwīl, Sayyid Quṭb's Fī Ẓilāl al-Qurʾān, Ibn ʿĀshūr's *al-Taḥrīr wa al-Tanwīr,* ʿAllāmah Ṭabāṭabāʾī's *al-Mīzān,* Muḥammad Ḥusayn Faḍlallāh's Min Waḥy al-Qurʾān, and ʿAbdullāh Javādī Āmulī's Qur'anic interpretations.

The analysis also draws upon major lexical sources in order to clarify the semantic structure of *makr* and to distinguish its core meaning from negative implications that may arise from particular contexts of usage.

Discussion & Results

The analysis indicates that the views of the selected exegetes can be classified into five major interpretive models.

The first model understands divine *makr* as a genuine, wise, and just divine act operating within the framework of divine guidance, punishment, and recompense. According to this approach, divine *makr* is not an initial act of deception but a response to deliberate human wrongdoing and is therefore compatible with divine justice and wisdom.

The second model interprets divine *makr* primarily as a rhetorical or metaphorical attribution, particularly through *mushākalah* or verbal correspondence. According to this view, the Qur'an employs the same term for God's response to human plotting without implying that the human and divine acts are identical in nature.

The third model regards divine *makr* as a real and concealed divine strategy through which God nullifies the schemes of His opponents and manifests His superior power and authority. This interpretation emphasizes the effectiveness, decisiveness, and supremacy of divine planning.
The fourth model adopts a multidimensional approach and moves between literal, metaphorical, and analogical interpretations. Exegetes in this group present several possible explanations without consistently committing themselves to a single semantic model.
The fifth model interprets divine *makr* primarily in terms of *istidrāj*, whereby wrongdoers are gradually granted opportunities, blessings, or respite until they ultimately face the consequences of their actions.
The critical evaluation of these models demonstrates that interpretations based exclusively on metaphor, rhetorical correspondence, *istidrāj*, or manifestations of divine power do not fully resolve the central theological and semantic problem. Lexical analysis suggests that *makr* does not intrinsically denote deception, evil, or injustice. Its primary sense concerns concealed planning or management, while its moral value depends upon its purpose and context.
Furthermore, even where the notions of harm or deception are associated with particular instances of *makr*, the Qur'anic attribution of *makr* to God occurs within a context of recompense and response to prior wrongdoing. It therefore represents a just and proportionate divine reaction rather than an arbitrary or morally objectionable act.

Conclusion

The study concludes that the most coherent interpretation is one that understands divine *makr* as a real, concealed, just, and wise divine act carried out in response to human plotting, injustice, and deliberate wrongdoing. Such an interpretation is compatible with the Qur'anic usage of the term, its lexical foundations, and fundamental theological principles concerning divine justice and wisdom.
Accordingly, there is no necessary linguistic or theological reason to interpret every attribution of *makr* to God as merely metaphorical or rhetorical. Interpretations based on *mushākalah, istidrāj*, divine power, or the general operation of divine traditions may illuminate particular dimensions or consequences of divine *makr*, but they should be regarded as complementary explanations rather than complete substitutes for its primary meaning.
Divine *makr* can therefore be understood as a genuine and concealed divine measure that responds justly to human wrongdoing and ultimately demonstrates the supremacy of divine wisdom over human schemes.

Keywords

Qur'anic exegesis; divine *makr*; anthropomorphic attributes; Sunni and Shia exegetes; anthropomorphism

DOI: https://doi.org/ 10.22034/isqs.2026.52541.2428

شاپای چاپی X2588-414
شاپای الکترونیکی X2783-5081
صفحات: ۱-۲۸

دریافت: ۱۴۰۴/۴/۳۰
پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵

مقاله پژوهشی

مطالعه تحلیلی - انتقادی دیدگاه‌های مفسران فریقین درباره مکر خدا با رویکرد تفسیر کلامی

کاوس روحی برندق[3] ❋ دانشیار دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران (نویسنده مسئول)
فرید بذرافشان مقدم[4] دانشجوی دکترای دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران

چکیده

صفات خبری در قرآن، به‌ویژه آن دسته که با معانی منفی در عرف انسانی پیوند دارند، همواره محل مناقشه تفسیری و کلامی بوده‌اند. این پژوهش به بررسی مفهوم «مکر» و چگونگی نسبت‌دادن آن به خداوند در قرآن پرداخته و تلاش کرده است با تحلیل واژگانی، قرآنی و تفسیری، معنای آن را در چارچوبی تنزیهی و توحیدی بازخوانی کند. روش پژوهش تحلیلی–انتقادی است و داده‌ها با بررسی آراء تفسیری پانزده مفسر شاخص شیعه

[3] k.roohi@modares.ac.ir
[4] f.bmoghadam@modares.ac.ir

و سنی گردآوری شده است. پس از دسته‌بندی دیدگاه‌ها در قالب مدل‌های تفسیری گوناگون، ارزیابی نهایی نشان می‌دهد که دیدگاه‌هایی که مکر را صرفاً مجاز بلاغی، استعاره، یا بخشی از سازوکارهای سنت ربوبی تفسیر می‌کنند، به‌رغم برخی نکات قابل توجه، از انسجام مفهومی و عقلی کافی برخوردار نیستند. در مقابل، دیدگاه‌هایی که مکر الهی را فعلی واقعی، تدبیری پنهان و واکنشی عادلانه در برابر ظلم انسان می‌دانند، نه‌تنها با شواهد قرآنی و تحلیل‌های لغوی هم‌خوان‌ترند، بلکه تبیینی عقل‌پسند، کلامی و در عین حال متن‌محور از این وصف الهی ارائه می‌دهند.

واژگان کلیدی

تفسیر قرآن، مکر الهی، صفات خبری، مفسران فریقین، انسان‌وارگی

مقدمه

شناخت خداوند از بنیادی‌ترین موضوعات در اندیشه دینی به شمار می‌رود. یکی از راه‌های اصلی برای دستیابی به معرفت الهی، تحلیل اسماء و صفات خداوند است؛ امری که در متون دینی به‌ویژه قرآن کریم و روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام مورد توجه قرار گرفته است. بخشی از این صفات که عقل به‌تنهایی قادر به درک یا اثبات آن‌ها نیست، به‌عنوان «صفات خبری» شناخته می‌شوند. این صفات تنها از طریق نقل شناسایی می‌شوند و در منابع تفسیری و روایی جایگاه ویژه‌ای دارند.

ویژگی قابل توجه صفات خبری این است که معمولاً از طریق واژگانی بیان شده‌اند که در زبان انسانی برای توصیف موجودات مادی و مخلوق به‌کار می‌روند. ازاین‌رو، هنگامی که در قرآن از صفاتی مانند «ید»، «وجه» یا «استواء بر عرش» سخن گفته می‌شود، خطر درک نادرست آن‌ها وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که ممکن است موجب نسبت‌دادن ابعاد جسمانی، مادی و حتی مخلوق‌وار به ذات الهی شود. همین مسأله سبب شده تا مفسران قرآن در طول قرون، تلاش کنند با تفسیرهای متناسب با مقام ربوبی، از چنین تصورات نادرستی جلوگیری کنند و مفاهیم قرآنی را در چارچوبی تنزیهی و دقیق‌تر بازخوانی نمایند.

در میان صفات خبری، برخی واژگان مانند مکر، کید، خداع و استدراج به خداوند نسبت داده شده‌اند؛ در حالی‌که این مفاهیم در عرف انسانی، معنایی منفی داشته و ناظر به فریب، نیرنگ یا حیله‌اند. چنین نسبت‌هایی در آیات متعددی از قرآن کریم آمده و زمینه‌ساز چالش‌هایی تفسیری و مفهومی شده است؛ به‌ویژه از منظر خطر انسان‌وارگی و مخلوق‌وارگی در فهم صفات الهی و نیز استناد قبایح و صفات ناپسند به خداوند. همچنین مسأله «نسبت دادن افعال قبیح به خداوند» از مسائل بحث‌برانگیز در علم کلام است. متکلمان درباره‌ی این‌که آیا خداوند می‌تواند یا ممکن است کار قبیح انجام دهد یا واجبی را ترک کند، اختلاف نظر دارند. برخی، مانند معتزله، این امکان را به‌کلی نفی کرده‌اند و آن را با علم، غنا، و حکمت خداوند ناسازگار دانسته‌اند؛ در حالی‌که گروهی دیگر، مانند اشاعره، اصل امکان را پذیرفته‌اند، هرچند وقوع را منوط به حکمت دانسته‌اند. این آرا و استدلال‌ها در آثار متکلمان امامی نیز نقل و نقد شده است (حلی، ۱۳۹۹ق، ۳۳۱۰-۳۳۱).

مفسران مسلمان، در رویارویی با این آیات، رویکردهای متفاوتی اتخاذ کرده‌اند؛ برخی این افعال را تأویل‌پذیر دانسته و برخی در عین پذیرش ظاهر، به تفکیک معنا میان خالق و مخلوق پرداخته‌اند. بررسی این دیدگاه‌ها، در کنار نقدها و استدلال‌های موجود، می‌تواند زمینه‌ای برای تحلیل دقیق‌تر این افعال فراهم کند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از تفاسیر برجسته و معتبر شیعه و سنی شامل: «جامع البیان فی تفسیر آی القرآن» از محمد بن جریر طبری، «التبیان فی تفسیر القرآن» از شیخ طوسی، «مجمع البیان فی تفسیر القرآن» از طبرسی، «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل» از زمخشری، «أنوار التنزیل و أسرار التأویل» از بیضاوی، «التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)» از فخر رازی، «الجامع لأحکام القرآن» از قرطبی، «تفسیر المنار» از رشیدرضا، تفسیر المراغی، تفسیر القاسمی، «فی ظلال القرآن» از سید قطب، «التحریر و التنویر» از ابن عاشور، «المیزان فی تفسیر القرآن» از علامه طباطبایی، «من وحی القرآن» از محمدحسن فضل الله و «تفسیر تسنیم» از جوادی آملی در پی تبیین، تطبیق و ارزیابی آراء تفسیری در نسبت «مکر» با خداوند است.

بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش حاضر آن است که مفسران فریقین، انتساب «مکر» به خداوند را چگونه تبیین کرده‌اند و کدام‌یک از دیدگاه‌های تفسیری آنان از نظر شواهد لغوی، قرآنی و مبانی کلامی از اتقان بیشتری برخوردار است؟

روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، در مرحله گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای، در استناد به داده‌ها از نوع اسنادی و در تجزیه و تحلیل داده‌ها از نوع تحلیل محتوا (تطبیقی–انتقادی) است. این پژوهش بر آن است که مفهوم «مکر خدا» را در آیات قرآن کریم بررسی نموده و جایگاه آن را در نظام مفهومی قرآن در باب صفات الهی روشن سازد. در این راستا، ابتدا تحلیلی جامع از کاربردهای قرآنی این واژه ارائه می‌شود و سپس دیدگاه‌های مفسران درباره چرایی و چگونگی انتساب این فعل به خداوند، گردآوری و تبیین خواهد شد. هدف نهایی پژوهش، ارزیابی انتقادی این دیدگاه‌ها، تحلیل استدلال‌های مطرح‌شده و در صورت امکان، دستیابی به تبیینی دقیق‌تر، روشن‌تر و مستدل‌تر از نسبت این مفاهیم با ذات الهی در نظام معارف قرآنی است.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۱. مفهوم‌شناسی مکر خدا در قرآن کریم

واژه «مکر» از ریشه ثلاثی «م‌ک‌ر» گرفته شده و ابن فارس برای آن دو معنا ذکر کرده: نیرنگ و نازکی ساق پا (ابن فارس، ١٤٠٤ق، ٣٤٥/٥). حسن جبل معنای محوری آن را پنهان‌سازی عنصری لطیف درون چیز دیگر می‌داند، مانند ماندگاری رنگ در پارچه، و آن را تدبیری پنهانی برای آینده می‌داند که می‌تواند خیر یا شر باشد (جبل، ۲۰۱۰م، ٢١٠٢/٤). راغب آن را منصرف‌کردن کسی از قصدش با تدبیر پنهانی می‌داند و نتیجه آن را ملاک ممدوح یا مذموم بودنش می‌شمارد؛ بهره‌مندی پیش از مجازات را نیز مصداق مکر الهی می‌داند (راغب، ١٤١٢ق، ص٧٧٢). مصطفوی آن را تدبیر پنهان برای آسیب می‌داند که در مورد خداوند عادلانه، بی‌نیاز از مقدمه‌چینی و گاه به معنای سلب رحمت یا توفیق است (مصطفوی، ۱۳۸۵ش، ۱۵۵/۱۱–۱۵۸). عسکری نیز مکر را آسیب‌رسانی در خفا می‌داند و آن را از حیله (که لزوماً به ضرر نمی‌انجامد) و کید (که قوی‌تر است) متمایز می‌سازد (عسکری، ١٤١٢ق، ص٢٠٦، ٥٠٨).

۲. کاربرد واژه و ریشه در قرآن

ریشه «م ک ر» ٤٣ بار در ٢٣ آیه قرآن کریم به کار رفته است[٥]. از این تعداد، «مکر» ۹ بار با تعابیری همچون «مَکَرَ الله»، «وَ اللهُ خَیْرُ الْماکِرینَ»، «اللهُ أَسْرَعُ مَکْرًا»، «فَلله الْمَکْرُ جَمِیعاً» و «مَکَرْنا مَکْراً» به خداوند نسبت داده شده است که در برخی موارد، در مقابل مکر کافران یا مشرکان است، و در برخی موارد، ابتدایی و جهت تحذیر دشمنان بیان شده است. حتی اگر بتوان موارد مقابله را به نوعی توجیه و تأویل کرد، آن مواردی که خداوند به صورت ابتدایی «مکر» را به خود نسبت داده است قطعا موجب چالش‌های متفاوت کلامی و تفسیری خواهد شد.

۳. پیشینه پژوهش

مقاله‌ی «مکر و چگونگی انتساب آن به خداوند» با رویکردی توصیفی–تحلیلی به بررسی معنای واژه‌ی «مکر» و چگونگی نسبت دادن آن به خداوند پرداخته است. نویسندگان با استناد به برخی منابع لغوی و تفسیری، ویژگی‌هایی چون سرعت، قاطعیت و احاطه را از لوازم مکر الهی دانسته‌اند و در تبیین مفهوم آن در سیاق قرآنی، تلاش‌هایی انجام داده‌اند. با این‌حال، تمرکز مقاله محدود به شرح واژه و توصیف اجمالی چند دیدگاه تفسیری است و از تحلیل تطبیقی، بررسی نظام‌مند آرای مفسران، استخراج مبانی کلامی و دسته‌بندی استدلال‌های تفسیری در باب مکر الهی فرو مانده است؛ ابعادی که برای فهم دقیق و روشمند نسبت این مفهوم به خداوند در قرآن، نقش اساسی دارند (شریفی و اشتیاقی، ١٣٩٤ش).

مقاله‌ی «بررسی مفهوم مکر خدا» نوشته‌ی کرمی‌نیا و حسینی‌امین (پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، ۱۳۹۷) با تمرکز بر تبیین معنای مکر الهی، به تحلیل لغوی و قرآنی این واژه پرداخته و شماری از دیدگاه‌های مفسران را درخصوص انتساب این صفت به خداوند گردآوری کرده است. نویسندگان ضمن اشاره به برخی تفاوت‌های میان مکر الهی و مکر انسانی، نمونه‌هایی از مکر خدا را در واکنش به مکر انسان در آیات قرآن تحلیل کرده‌اند. با این‌حال، پرداخت به آراء تفسیری در این مقاله به‌صورت محدود و توصیفی صورت گرفته و فاقد دسته‌بندی

[٥] (آل عمران ٥٤؛ الأنعام ١٢٣، ١٢٤؛ الأعراف ٩٩، ١٢٣؛ الأنفال ٣٠؛ یونس ٢١؛ یوسف ٣١، ١٠٢؛ الرعد ٣٣، ٤٢؛ إبراهیم ٤٦؛ النحل ٢٦، ٤٥، ١٢٧؛ النمل ٥٠، ٥١، ٧٠؛ سبأ ٣٣؛ فاطر ١٠، ٤٣؛ غافر ٤٥؛ نوح ٢٢).

منسجم دیدگاه‌ها، تحلیل مبانی کلامی و استدلال‌های مفسران، یا بررسی ساختارمند سیاق آیات مرتبط است؛ اموری که غفلت از آن‌ها موجب شده تصویر جامع و نظام‌مندی از مواضع مفسران درباره مکر الهی در قرآن به دست داده نشود (کرمی‌نیا و حسینی امین، ۱۳۹۷ش).

مقاله‌ی «چگونگی انتساب مکر به خداوند (تطبیق دیدگاه مفسران اشاعره و شیعه)» با رویکردی تطبیقی، دیدگاه‌های مفسران برجسته‌ی اشعری و شیعه را درباره‌ی چگونگی انتساب مکر به خداوند بررسی کرده و نشان می‌دهد که هر دو جریان، در عین تفاوت‌های روش‌شناختی، در تبیین معنای مکر الهی بر اصل تنزیه تأکید داشته‌اند. این مقاله با تمرکز بر آیات ناظر به مکر، به تطبیق محدود میان دو مکتب کلامی بسنده کرده و دیدگاه سایر گرایش‌های تفسیری و الهیاتی، همچون معتزله، نواندیشان یا جریان‌های متأخر، را مورد بررسی قرار نداده است. همچنین، تحلیل آرا عمدتاً به‌صورت گزارش توصیفی ارائه شده و فاقد سطح‌بندی مبانی، استخراج استدلال‌ها یا بررسی انتقادی است؛ عواملی که سبب شده این مطالعه، صرف‌نظر از دقت در تطبیق، از جامعیت لازم برای ترسیم منظری فراگیر از نسبت مکر به خداوند در قرآن برخوردار نباشد (عبداللهی و یوسفی، ۱۳۹۹ش).

یافته‌ها

دسته‌بندی دیدگاه مفسران درباره مکر الهی بر اساس سه شاخص اصلی انجام شده است: «تعریف مکر»، «نوع انتساب آن به خدا»، و «کارکرد آن در نظام الهی». این فرایند نه بر پایه فرض‌های بیرونی، بلکه صرفاً با استناد به متن واقعی نظرات ۱۵ مفسر شکل گرفته و در آن تلاش شده است هر مفسر تنها در یک دسته، متناسب با غالب‌ترین جهت‌گیری‌اش جای گیرد. نتیجه، پنج دسته متمایز و حداکثری است که تفاوت‌های واقعی میان دیدگاه‌ها را منعکس می‌کند.

در دسته اول، مکر الهی فعلی واقعی، حکیمانه و ربوبی است که در چارچوب سنت‌های هدایت و جزا عمل می‌کند. دسته دوم، مکر را صرفاً مجازی یا بلاغی می‌داند که از باب مقابله با مکر بندگان به خدا نسبت داده شده است. دسته سوم بر واقعیت مکر و قدرت قاهرانه خدا در خنثی‌سازی نقشه دشمن تأکید دارد. دسته چهارم

نگاه‌هایی را دربرمی‌گیرد که میان مجاز، مشابهت یا حقیقت نوسان دارند و موضعی قطعی اتخاذ نمی‌کنند. در نهایت، دسته پنجم مکر را معادل استدراج می‌داند؛ تدبیری تدریجی که با نعمت و فرصت، دشمن را به دام نابودی می‌کشاند.

دیدگاه اول: مکر الهی به مثابه تدبیر واقعی و حکیمانه الهی در مسیر هدایت و جزای بندگان

در این دیدگاه، مکر فعلی واقعی و حکیمانه از سوی خداست، نه مجاز یا فریب. هدف آن حفظ اولیای الهی، نابودی باطل، و اجرای سنت‌های تکوینی در چارچوب هدایت و ضلالت است. خداوند آغازگر فریب نیست، اما به‌حق و بر پایه‌ی علم و حکمت خود، تدابیری پنهان و نافذ را برای تحقق عدالت به کار می‌برد. قائلان به این دیدگاه به همراه ادله عبارتند از:

رشید رضا (۱۲۸۲ – ۱۳۵٤ ق) در تفسیر المنار «مکر» را تدبیر خفی می‌داند که فرد را به چیزی می‌رساند که انتظارش را ندارد، و این می‌تواند در جهت خیر یا شر باشد. او تأکید می‌کند که مکر خداوند، برخلاف مکر انسان‌ها که غالباً مذموم است، ناظر به اقامه سنت‌ها و تحقق حکمت الهی است و ذاتاً خیر، عدل و حق محسوب می‌شود حتی اگر انسان‌ها به دلیل جهل یا سوء اختیار از آن بهره نبرند (رضا، ١٤١٤ق، ٣١٥/٣؛ ٢٧/٩؛ ٣٣٤/١١). او برخلاف نظر برخی که اسناد مکر به خدا را «مشاکله» می‌دانند، این تحلیل را ناکافی می‌داند و می‌گوید مکر خداوند واقعی است، اما هدف آن نصرت حق و مجازات باطل است، نه حیله‌گری. او بر این مبنا، آیات متعددی مانند (الأعراف: ۹۹) و (الأنفال: ۳۰) را تفسیر کرده و از دعای نبوی «اللهم امکر لی ولا تمکر علیّ» (روایت ابو داود) نیز برای اثبات امکان مکر مثبت استفاده می‌کند (رضا، ١٤١٤ق، ٦٥٠/٩). در مجموع، به نظر رشید رضا، مکر الهی نه تنها جایز، بلکه عین حکمت و عدل است، زیرا در چارچوب سنت‌های تکوینی و جزایی خداوند تحقق می‌یابد، اگرچه ممکن است برای انسان‌ها غافلگیرکننده باشد (رضا، ١٤١٤ق، ٣١٥/٣؛ ٢٧/٩؛ ٦٥٠/٩؛ ٣٣٤/١١).

قاسمی (۱۲۸۳ – ۱۳۳۲ ق) مکر الهی را «ایقاع ضرر بر دشمن از جایی که گمان ندارند» و تجلّی توان مطلق و سنّت‌های جزایی خدا می‌داند (قاسمی، ١٤١٨ق، ٣٢٣/٢). وی با تکیه بر بقاعی و زمخشری، آن را یا خنثی‌سازی

مکر خصم و یا انتقام ناگهانی می‌خواند (همان، ۲۸۱/۵؛ ۲۹٤/٦) و می‌گوید عقوبتِ غافلگیرانه بخشی از همین تدبیر نهان است (همان، ١٦/٦). مکر انسان‌ها را ضعیف و بی‌ثمر، و مکر خدا را نافذ و تام می‌شمارد (همان، ۲۹٤/٦). به نقل از زمخشری و حسن بصری، «امن از مکر خدا» را نهایت جهل و غرور دانسته و در فقه، نزد شافعیان کبیره و نزد حنفیان حتی کفر می‌خوانَد (همان، ۱۵۹/۵). جمع‌بندی او آن است که مکر حقیقی خاصّ خداست؛ تدبیری حکیمانه برای نصرت حق و کوبیدن باطل که بشر هرگز یارای مقابله با آن را ندارد (همان، ٤٩٧/٧).

علامه طباطبایی (۱۳۲۱ – ۱٤۰۲ ق) در تفسیر المیزان، مکر الهی را از سنخ مجازات و خذلان پس از انحراف اختیاری انسان می‌داند، نه کنش ابتدایی یا بدون زمینه. به باور او، خداوند تنها زمانی به مکر نسبت داده می‌شود که بندگان با سوء اختیار خویش مسیر باطل را انتخاب کنند؛ در این حالت، تدابیر الهی برای کیفر، هدایت معکوس، یا خنثی‌سازی باطل به‌کار می‌افتد (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ۹٦/۱). وی تأکید دارد که این تدابیر برخاسته از حکمت و عدل خداوند است و نه تنها فاقد هرگونه ظلم یا فریب است، بلکه متناسب با نظام هدایت و ضلالت و در راستای اتمام حجت بر بندگان عمل می‌کند.

علامه طباطبایی با نقل قول از راغب اصفهانی، مکر را به دو نوع محمود و مذموم تقسیم می‌کند و مکر خدا را در زمره‌ی تدابیر پنهان و اصلاح‌گرایانه می‌نشاند که در برابر نقشه‌های فاسد انسان‌ها شکل می‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ٦٥/۹–٦٦). او همچنین با تحلیل معنای ثبت اعمال توسط فرشتگان و ظهور پیامد اعمال در نظام هستی، توضیح می‌دهد که مکر انسان به آیات الهی، خود زمینه‌ی تحقق مکر الهی است، زیرا خداوند پیش از آن‌که نقشه‌ها به ثمر برسد، آثار و نتایج را بر اساس علم مطلقش رقم می‌زند (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ۳٤/۱۰–۳٦). در نهایت، طباطبایی تصریح می‌کند که مکر خدا به معنای سلطه کامل و علم نافذ او در برابر تدابیر باطل بشر است، که نه تنها بی‌عدالتی نیست، بلکه تحقق نظام جزا در برابر طغیان آگاهانه انسان است (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ۳۷۹/۱۱؛ ۳۷۵/۱۵).

فضل الله (١٣٥٤ – ١٤٣١ ق) مکر را «تدبیر خفی برای از کار انداختن نقشه طرف مقابل» می‌گیرد و آن را دو گونه می‌داند: «مکر سیّئ» انسان‌ها و «مکر حسن» خدا که عین نصرت حق و حفظ انبیاست؛ چنان‌که در ماجرای قصد قتل عیسی، تدبیر انسان‌ها از نوع نخست، و حفظ الهی از نوع دوم است (فضل الله، ١٤٣٩ق، ١٨٣/٣). مکر الهی، به تصریح او، یا با فراهم‌کردن فرصت‌های دنیوی و غرّه‌کردن مستکبران است تا سرانجام در دام خود افتند، یا با دفع مستقیم شرّ آنان، همچون نجات پیامبر در هجرت و ابطال نقشه قریش (فضل الله، ١٤٣٩ق، ٦٨/٨–٦٧). از نگاه او، هشدار ﴿أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللّهِ﴾ بیانگر خطر غفلت از احاطه الهی و سنت قطعی مجازات کافران است (فضل الله، ١٤٣٩ق، ١٦٧/٧). وی با استناد به لغویان و نهج‌البلاغه، این مکر را «حکمت قاهرانه» می‌خواند که باطل‌کردن مکر گذشتگان و تحقق وعده‌های الهی را تضمین می‌کند (فضل الله، ١٤٣٩ق، ٦٧/٨؛ ١٠١/١٠)، و در داستان قوم صالح، نابودی ناگهانی طراحان نقشه قتل صالح را نمونه روشنی از مکر متین الهی می‌شمارد (فضل الله، ١٤٣٩ق، ٤٨/١٤).

جوادی آملی (١٣٥٢ ق – ...) «مکر» در قرآن صرفاً تدبیر پنهانی است؛ بدی یا نیرنگ در ذات واژه نیست. از این رو، تدبیر پوشیده‌ای که حق را یاری یا ستمگر را کیفر می‌دهد به طور واقعی به خدا نسبت داده می‌شود و آیه «اللّهُ خَیرُ الماکرین» دلیلی است بر اینکه نسبت، مجازی یا «مشاکله» نیست؛ دیدگاه شیخ طوسی و طبرسی مبنی بر مجازبودن، به همین دلیل مردود است (جوادی آملی، ١٣٦٨الف، «تفسیر سوره آل عمران – جلسه ١٣٠»؛ ١٣٦٨ب، «تفسیر سوره آل عمران – جلسه ٢٥٢»). مکر با «کید» (بریدن پیوند مقدمه و نتیجه) و «حِیَل» (حائل‌سازی آشکار) فرق دارد، اما می‌تواند حَسَن یا سیّئ باشد؛ سیئه‌اش طبق سنت «لا یحیقُ المکرُ السَّیِّئُ إلاّ بأهله» قبل از هر کس دامنگیر خودِ مکّار می‌شود (جوادی آملی، ١٣٦٣، «تفسیر سوره بقره – جلسه ٢٦»). این سازوکار همان استدراج است: خدا با نعمت و فرصت، ظالم را به دست خود او فرو می‌افکند، و نعمتی که ایمان همراهش نباشد دام است نه برکت (جوادی آملی، ١٣٦٦، «تفسیر سوره بقره – جلسه ٤٣٢»؛ بی‌تا(الف)، «تفسیر سوره اعراف – جلسه ٢٢٦»). برعکس، ایمانْ حیات و «نوری» می‌بخشد تا صاحبش با آن در جامعه گام بردارد (جوادی آملی، بی‌تا(ب)، «تفسیر سوره انعام – جلسه ١١٨»). بدین‌گونه مکر الهی جلوه‌ای از رحمت

برای حفظ اولیا و عدل برای نابودی ظالمان است، و همه نقشه‌ها ـ چون اسباب در قبضه اوست ـ نهایتاً در خدمت همین تدبیر ربوبی قرار می‌گیرند.

تجمیع ادله و شواهد دیدگاه اول

در این دیدگاه، مکر الهی فعلی واقعی، حکیمانه و نافذ است؛ نه مجاز، نه فریب، و نه صرفاً مقابله‌به‌مثل. مکر خدا بخشی از سنت‌های ربوبی او در نظام هدایت و ضلالت، جزا و خذلان، و تحقق وعده‌هاست. این دیدگاه صراحتاً مشاکله و مجاز را رد می‌کند و مکر را جلوه‌ای از عدل و رحمت الهی می‌داند که متناسب با اختیار و عملکرد بندگان به کار گرفته می‌شود. ادله مفسران قائل به این دیدگاه به شرح زیر است:

۱. به عقیده این دسته از مفسران در یک استدلال کلامی–تفسیری نسبت مکر به خدا از سنخ مجازات حکیمانه است نه کنش ابتدایی؛ زیرا خداوند پس از سوء اختیار انسان، برای خذلان و جزا تدبیری پنهان به کار می‌گیرد. چنین تدبیری نه‌تنها قبیح نیست، بلکه لازمه عدالت و حکمت خداست (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ۹۶/۱؛ ٦٥/٩–٦٦؛ ٣٤/١٠–٣٦؛ ٣٧٩/١١؛ ٣٧٥/١٥؛ جوادی آملی، ١٣٦٨الف، «تفسیر سوره آل عمران – جلسه ۱۳۰»؛ ١٣٦٨ب، «تفسیر سوره آل عمران – جلسه ۲۵۲»؛ رشید رضا، ١٤١٤ق، ٣١٥/٣؛ ٢٧/٩؛ ٣٣٤/١١).

۲. به عقیده این دسته از مفسران، آیه «اللّهُ خَیرُ الماکرین» نشان می‌دهد مکر نه تنها صفتی منفی برای خدا نیست، بلکه به‌عنوان برتری تدبیر الهی بر مکر خصم، به‌صورت واقعی و تحسین‌آمیز به خدا نسبت داده شده است. اگر این نسبت مجازی بود، مفهوم «خیر» معنا نداشت (جوادی آملی، ١٣٦٨الف، «تفسیر سوره آل عمران – جلسه ۱۳۰»؛ مراغی، بی‌تا، ١١٨/١٣؛ ١٤٨/١٩؛ رشید رضا، ١٤١٤ق، ٦٥٠/٩).

۳. بر اساس استدلالی سنت‌شناختی از این دسته از مفسران، مکر الهی بخشی از نظام سنت‌های الهی مانند هدایت، ضلالت و استدراج است. بر اساس این سنت‌ها، انسان در مسیر باطل، خود زمینه خذلان و مکر الهی را فراهم می‌سازد. مکر خدا با نعمت و فرصت همراه است و دامنه‌ی آن شامل کسی می‌شود که اهل ایمان نیست (جوادی آملی، ١٣٦٣، «تفسیر سوره بقره – جلسه ٢٦»؛ ١٣٦٦، «تفسیر سوره بقره – جلسه ٤٣٢»؛ بی‌تا(الف)، «تفسیر سوره اعراف – جلسه ٢٢٦»؛ بی‌تا(ب)، «تفسیر سوره انعام – جلسه ۱۱۸»؛ طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ٦٥/٩–٦٦؛ ٣٤/١٠–٣٦؛ ٣٧٥/١٥؛ رشید رضا، ١٤١٤ق، ٣١٥/٣؛ ٢٧/٩؛ ٦٥٠/٩؛ ٣٣٤/١١).

۴. این دسته از مفسران در استدلالی تفسیری-سنت‌شناختی معتقدند در نمونه‌هایی چون نجات دادن پیامبر از مکر قریش، یا حفظ کردن عیسی از توطئه قتل، مکر الهی به‌عنوان تدبیر واقعی و نافذ خداوند برای تحقق وعده‌های الهی و نصرت حق به‌کار رفته است. این مکر تدبیر است نه فریب (فضل‌الله، ١٤٣٩ق، ١٨٣/٣؛ ٦٧/٨–٦٨؛ ١٠١/١٠؛ ٤٨/١٤؛ قاسمی، ١٤١٨ق، ٢٨١/٥؛ ١٦/٦؛ ٤٩٧/٧؛ رشید رضا، ١٤١٤ق، ٦٥٠/٩؛ ٣٣٤/١١).

۵. مفسران همچنین با استفاده از ادله لغوی معتقدند مکر در معنای لغوی‌اش به معنای تدبیر پنهان برای وارد کردن ضرر از جایی غیرمنتظره است، و در کاربرد الهی‌اش دلالت بر قدرت، نفوذ و تمامیت تدبیر دارد؛ نه بر فریب یا نیرنگ. این معنا از منابع تفسیری و لغوی مورد تأکید این مفسران است (قاسمی، ١٤١٨ق، ٣٢٣/٢؛ ١٥٩/٥؛ ٢٩٤/٦؛ فضل‌الله، ١٤٣٩ق، ٦٧/٨؛ ١٠١/١٠؛ رشید رضا، ١٤١٤ق، ٣١٥/٣).

ارزیابی ادله و شواهد دیدگاه اول

در استدلال نخست، مکر الهی نه‌تنها کنشی ابتدایی تلقی نشده، بلکه به‌عنوان واکنشی عادلانه و حکیمانه در برابر ظلم و نیت‌های فریبکارانه انسان‌ها معرفی شده است. این برداشت با شواهد متعدد قرآنی تأیید می‌شود، چراکه در تمامی موارد نسبت دادن مکر به خداوند، زمینه‌ای از فساد یا نیت سوء انسانی پیش‌تر وجود داشته است. آیات نظیر آل‌عمران:٥٤، انفال:٣٠ و رعد:٤٢ نمونه‌هایی روشن از این معنا هستند.

در استدلال دوم نیز که بر آیه «اللّهُ خیرُ الماکرین» متمرکز است، به‌درستی بر نسبت حقیقی مکر به خدا تأکید شده، زیرا این صفت بر چیرگی تدبیر الهی در برابر حیله دشمن دلالت دارد. افزون بر آن، از منظر کلامی نیز باید توجه داشت که مکر، همانند بسیاری از افعال، نه بالذات حسن است و نه قبیح؛ بلکه ارزش آن تابع غایت و سیاق است. چنان‌که علامه مظفر نیز در بحث مستقلات عقلیه تأکید می‌کند که بسیاری از افعال، از جمله مکر و حتی دروغ، در برخی موارد می‌توانند بر اساس حکم عقل حسن تلقی شوند و تنها ظلم است که به‌صورت مطلق، قبیح دانسته می‌شود (ر.ک: مظفر، بی‌تا، ج٢، ص٢١١–٢٤٠).

استدلال سوم نیز در حقیقت تکرار و گسترش همان مبنای استدلال نخست است، با این تفاوت که بر سنت‌های الهی مانند هدایت و ضلالت تأکید دارد. در این چارچوب، فعال‌شدن سنت مکر نیز متوقف بر رفتار پیشینی انسان است و در نتیجه، آن را نمی‌توان فعلی ابتدایی از سوی خداوند دانست.

در استدلال‌های چهارم و پنجم، تلاش شده با اتکا به شواهد تفسیری و منابع لغوی، مکر الهی از معنای فریب تفکیک شده و به‌عنوان تدبیر نافذ و مبتنی بر قدرت خداوند معرفی گردد. با این حال، همان‌گونه که در بخش دوم همین مقاله و در ارزیابی‌های پیشین نیز آمده است، بسیاری از لغویان (واژه‌پژوهان) مانند راغب، حسن جبل و مصطفوی، معنای مکر را تدبیر پنهانی می‌دانند که تنها در برخی کاربردها به فریب منتهی می‌شود. حتی اگر فریب‌بودن برخی مصادیق پذیرفته شود، چنین رفتاری در قالب واکنشی به ظلم، از منظر عقل و عدل الهی قبیح نخواهد بود، بلکه می‌تواند مصداق جزای حکیمانه باشد.

دیدگاه دوم: مکر الهی به‌مثابه مجاز بلاغی و مشاکله لفظی در برابر مکر بندگان

در این دیدگاه، مکر فعلی ناپسند است که به خدا مجازاً و از باب بلاغت یا تقابل نسبت داده می‌شود، نه کنش حقیقی خداوند. انتساب آن صرفاً ادبی است، برای نشان‌دادن مقابله و جزا در برابر حیله‌ی بندگان. قائلان به این دیدگاه به همراه ادله عبارتند از:

شیخ طوسی (۳۸۵ – ٤٦٠ ق) مکر الهی را در اغلب موارد به‌معنای جزاء مکر بندگان و تدبیر خنثی‌کننده می‌داند، نه آغازگری در حیله. وی با تکیه بر قواعد بلاغی، این انتساب را مجازی و تابع مزاوجت لفظی می‌شمارد (مانند آیه آل‌عمران: ٥٤) و با استفاده از منابع لغوی چون خلیل بن احمد، مکر را «أخذ بالضرّ من حیث لا یُشعر» معنا می‌کند (طوسی، بی‌تا، ٤٧٥/٢؛ ٤٨٠/٤). نقل قول‌هایی از زجاج و ابوعلی فارسی نیز در جهت تأیید این معنا آمده است، که مکر خدا درواقع ضرر پنهانی و عقوبت ناگهانی است، نه حیله‌گری (طوسی، بی‌تا، ١٠٨/٥؛ ٢٦٦/٦). در پایان، طوسی در تفسیر نحل: ٢٦، با ارائه دو معنا برای مکر الهی، یعنی هلاکت مکاران و نجات مؤمنان، بر این نکته تأکید می‌کند که نسبت‌دادن مکر به خداوند، به‌سبب صدور تدبیر و نه نیرنگ است (طوسی، بی‌تا، ١٠٣/٨).

طبرسی (٤٦٨ – ٥٤٨ ق) با تأکید بر عدالت الهی، مکر خدا را مجازاتی عادلانه و تدبیری پنهان برای دفع مکر بندگان می‌داند، نه فعلی قبیح. او این نسبت را از باب مزاوجت لفظی و بلاغت قرآنی توجیه می‌کند و در مواردی آن را معادل استدراج می‌گیرد (طبرسی، ١٤٠٨ق، ٧٥٧/٢؛ ٦٩٨/٤). در مقام لغت نیز، مکر را «التفاف» و تمایز آن را از «غدر» بیان می‌نماید، و در تبیین‌های تفسیری خود از آیات و روایات برای تبیین تدبیر نجات‌بخش الهی بهره می‌گیرد (طبرسی، ١٤٠٨ق، ٨٢٥/٤–٨٢٦؛ ١٥٣/٥).

بیضاوی (؟ – ٦٩١ ق) مکر الهی را صرفاً به صورت مجاز و از باب مقابله و مزاوجت لفظی می‌پذیرد و تأکید دارد که اسناد ابتدایی آن به خداوند جایز نیست. او مکر را یا تدبیر پنهانی خدا در مقام مجازات می‌داند، یا به معنای استدراجی که از جایی غیرمنتظره نازل می‌شود. در تفسیر آیات مرتبط، گاه مکر الهی را «جزاء مکر بندگان» معرفی می‌کند که به‌مراتب نافذتر و شدیدتر از مکر آنان است (بیضاوی، ١٤١٨ق، ١٩/٢؛ ٢٥/٣؛ ٥٧/٣؛ ١٠٩/٣؛ ١٩٠/٣؛ ١٦٣/٤). تحلیل‌های بیضاوی عمدتاً تاریخی و روایی‌اند و از استدلالات کلامی، بلاغی یا لغوی مستقل بهره نمی‌گیرند؛ دیدگاه او در این‌باره به روشنی با نظر زمخشری در الکشاف هم‌راستا است.

سید قطب (١٣٢٤ – ١٣٨٧ ق) مکر را تدبیر پنهانی می‌داند و نسبت آن به خدا را از باب مشاکله می‌پذیرد، اما تأکید می‌کند که تدبیر خدا در حمایت از حق و اهل ایمان است و برتر از مکر بشر (قطب، ١٤٠٨ق، ج١، ص٤٠٣). او مکر الهی را تدبیر قاهرانه و ناگهانی می‌داند که انسان از آن غافل است و تنها خاسران از آن در امان‌اند (قطب، ١٤٠٨ق، ج٣، ص١٣٤٠). در ماجرای مکر قریش با پیامبر، قطب بر قدرت و احاطه خداوند در افشای و خنثی‌سازی آن تأکید می‌کند (قطب، ١٤٠٨ق، ج٣، ص١٥٠١). وی این مکر الهی را سریع، دقیق و کوبنده می‌داند که در برابر غرور و تدبیر باطل ستمگران به‌کار می‌رود (قطب، ١٤٠٨ق، ج٣، ص١٧٧٣؛ ج٤، ص٢٠٦٥؛ ج٥، ص٢٦٤٦).

تجمیع ادله و شواهد دیدگاه دوم

در این دیدگاه، مکر در اصل فعلی ناپسند و بشری است و نسبت آن به خداوند به صورت حقیقی پذیرفته نمی‌شود. بلکه از باب بلاغت، مزاوجت لفظی یا مشاکله است که چنین نسبتی در قرآن صورت گرفته است.

هدف از این نسبت، بیان مقابله‌به‌مثل و نشان‌دادن قدرت الهی در مجازات است، نه آنکه خداوند خود اهل مکر یا فریب باشد. ادله مفسران قائل به این دیدگاه به شرح زیر است:

۱. به عقیده این دسته از مفسران با استفاده از استدلالی بلاغی، نسبت دادن مکر به خدا از باب بلاغت قرآنی، به‌ویژه مزاوجت لفظی است؛ یعنی وقتی مکر بندگان در آیه آمده، مکر خدا هم به صورت هم‌ردیف ذکر شده تا معنای مقابله و جزا را برساند (بیضاوی، ١٤١٨ق، ١٩/٢؛ ٢٥/٣؛ ٥٧/٣؛ ١٠٩/٣؛ ١٩٠/٣؛ ١٦٣/٤؛ طوسی، بی‌تا، ٤٧٥/٢؛ ٤٨٠/٤؛ طبرسی، ١٤٠٨ق، ٧٥٧/٢؛ ٦٩٨/٤؛ سید قطب، ١٤٠٨ق، ج١، ص٤٠٣).

۲. این دسته از مفسران همچنین معتقدند بنا به ادله لغوی–بلاغی، مکر در لغت به معنای «أخذ بالضرّ من حیث لا یُشعر» است، اما چون این معنا در مورد خدا ممکن نیست مگر در چارچوب جزای عادلانه، لذا آن را به معنای ضرر پنهانی و عقوبت ناگهانی دانسته‌اند که در ظاهر مشابه مکر است اما با غرض و هدف الهی متفاوت (طوسی، بی‌تا، ١٠٨/٥؛ ٢٦٦/٦؛ بیضاوی، ١٤١٨ق، ٥٧/٣؛ طبرسی، ١٤٠٨ق، ٨٢٥/٤–٨٢٦).

۳. این دسته از مفسران بر اساس استدلالی کلامی معتقدند از آن‌جا که مکر در معنای متداول قبیح است، نمی‌توان آن را به‌طور حقیقی به خداوند نسبت داد. بلکه باید با تحلیل کلامی آن را به جزا، تدبیر نجات‌بخش، یا مقابله با مکر بندگان تفسیر کرد تا با صفاتی چون عدل و حکمت سازگار باشد (بیضاوی، ١٤١٨ق، ١٩٠/٣؛ طبرسی، ١٤٠٨ق، ٧٧٥/٤؛ طوسی، بی‌تا، ١٠٣/٨؛ سید قطب، ١٤٠٨ق، ج٣، ص١٣٤٠).

۴. به عقیده مفسران در این دسته و با استدلالی تفسیری، در بسیاری از آیات، مکر خدا در کنار مکر بندگان آمده تا پیامدِ آن یعنی جزا را القا کند، نه اینکه کنشی اصیل و آغازگر از سوی خدا باشد. مانند «وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ» که ساختار هم‌ردیف دارد و تدبیر الهی را به‌صورت همسان ولی با هدف متفاوت عرضه می‌کند (سید قطب، ١٤٠٨ق، ج٣، ص١٥٠١؛ طوسی، بی‌تا، ٤٨٠/٤؛ طبرسی، ١٤٠٨ق، ٦٩٨/٤).

ارزیابی ادله و شواهد دیدگاه دوم

استدلال نخست این دیدگاه با هدف تنزیه خداوند از نسبت افعال قبیح، بر آن است که مکر الهی نمی‌تواند به معنای حقیقیِ فریب باشد. در استدلال دوم، معنای مکر با «ضرر پنهانی» معادل گرفته شده و همین امر

دلیل احتیاط در انتساب آن به خداوند دانسته شده است. استدلال سوم نیز بر قبح معنای متداول مکر تکیه دارد و از این‌رو نسبت حقیقی آن به خدا را رد می‌کند.

با این حال، چنان‌که در منابع لغوی و تحلیل‌های پیشین نشان داده شد، مکر ذاتاً دلالتی بر قبح، فریب یا ضرر ندارد، بلکه به‌معنای تدبیر پنهانی است که ارزش آن تابع غایت و بستر کاربرد است. حتی اگر در برخی مصادیق، معنای فریب هم بر آن مترتب شود، این معنا در صورتی که واکنشی جزایی و عادلانه نسبت به ظلم باشد، نه‌تنها قبیح نیست، بلکه در چارچوب حکمت الهی پذیرفتنی است.

در استدلال چهارم، گرچه بر جزایی بودن مکر الهی تأکید شده، اما تلاش برای تبیین این نسبت در چارچوب قاعده مشاکله، توجیه الزام‌آوری ندارد. ساختار هم‌ردیف آیات نظیر «وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ» می‌تواند به‌جای آن‌که دال بر مشابهت صرف مجازی باشد، نشانه‌ای از تقابل محتوایی میان تدبیر ظالمانه بشر و تدبیر عادلانه الهی تلقی شود. در نتیجه، تحلیل مکر در قالب مشاکله، ضرورتی ندارد و بنیان استدلال را تضعیف می‌کند.

با توجه به ارزیابی‌های صورت‌گرفته نسبت به استدلال‌های ارائه‌شده در دیدگاه دوم، می‌توان نتیجه گرفت که این دیدگاه از اتقان و انسجام علمی لازم برخوردار نبوده و در مجموع قابل پذیرش نیست.

دیدگاه سوم: مکر به‌مثابه تدبیر حقیقی خداوند در تحقق اقتدار و غلبه الهی

در این نگاه، مکر فعلی حقیقی و برتر است که برخلاف مکر انسان، از موضع قدرت، حکمت و قهر الهی ناشی می‌شود. تاکید بر پنهان‌بودن، غافلگیری، و برتری تدبیر الهی نسبت به خصم است. قائلان به این دیدگاه به همراه ادله عبارتند از:

زمخشری (٤٧٦– ٥٣٨ ق) در تفسیر «مکر الهی» آن را جزای پنهان و ناگهانی خدا در برابر مکر کفار می‌داند که با استدراج و بی‌خبری آنان همراه است (زمخشری، ١٤٠٧ق، ٣٦٦/١). او تأکید دارد این مکر الهی نه‌تنها قبیح نیست، بلکه نشانه قدرت و غلبه خداوند است و تعبیر «خیر الماکرین» را به معنای «أقواهم وأبلغهم» می‌گیرد (زمخشری، ١٤٠٧ق، ١٣٤/٢). دیگر مواضع نیز این معنا را با تأکید بر پنهانی‌بودن و عنصر غافلگیری در جزای

الهی تقویت می‌کنند، بی‌آنکه تحلیلی گسترده یا نقل‌قولی از آرا ارائه شده باشد (زمخشری، ۱٤۰۷ق، ۲۱۵/۲؛ ۳۳۷/۲؛ ۵۳۵/۲).

مراغی (۱۳۰۰ – ۱۳۷۱ ق) «مکر» را برای خداوند جائز دانسته و دو وجه در تفسیر آن می‌آورد: نخست، «مجاز مشاکله»؛ یعنی جزای الهی در برابر مکر بندگان که به همان لفظ نامیده شده است (مراغی، بی‌تا، ۱۹۷/۹)، و دوم، «تدبیر پنهان و حکیمانه» برای ابطال باطل و یاری حق (مراغی، بی‌تا، ١٦٨/٣). وی تأکید دارد که این مکر ذاتاً شرّ نیست، بلکه جلوه عدل و حکمت است؛ امری که برای بشر پوشیده می‌مانَد ولی سرانجام به اقامه سنت الهی می‌انجامد (مراغی، بی‌تا، ٨٦/١١). در ماجرای هجرت، آن را ابطال نقشه قریش و مقدمه پیروزی اسلام می‌داند (مراغی، بی‌تا، ۱۹۸/۹). مراغی همچنین مکر الهی را با استدراج برابر گرفته و می‌گوید خداوند به‌واسطه نعمت و غفلت، گناهکاران را نادانسته به عذاب می‌کشاند (مراغی، بی‌تا، ۲۵۱/۱۸). ازاین‌رو تعبیر «اللّهُ خَیرُ الماکِرینَ» را تأکید بر نصرت حق و خذلان باطل می‌شمارد (مراغی، بی‌تا، ۱۱۸/۱۳؛ ١٤٨/١٩).

تجمیع ادله و شواهد دیدگاه سوم

در این دیدگاه، مکر الهی نه مجاز است و نه صرفاً بلاغی؛ بلکه فعلی واقعی، حکیمانه و پنهان است که خداوند از موضع قدرت و قهر برای شکست دشمنان و تحقق وعده‌های الهی به‌کار می‌برد. مکر خدا در برابر مکر خصم قرار می‌گیرد، اما نه به عنوان مقابله لفظی، بلکه به‌عنوان تدبیری غالب، سریع و غافلگیرکننده که از قدرت و احاطه کامل او ناشی می‌شود. ادله مفسران قائل به این دیدگاه به شرح زیر است:

۱. این دسته از مفسران با اقامه استدلالی تفسیری معتقدند مکر الهی در برابر مکر دشمنان، به‌معنای تدبیر واقعی و قاهرانه است؛ خداوند نه‌تنها نقشه‌های خصم را افشا و خنثی می‌کند، بلکه آن‌ها را در اوج بی‌خبری به دام نابودی می‌افکند. این معنا نه مجاز است، نه مقابله، بلکه نشانه‌ی سلطه ربوبی است (زمخشری، ١٤٠٧ق، ٣٦٦/١؛ ١٣٤/٢؛ ٢١٥/٢؛ ٣٣٧/٢؛ ٥٣٥/٢؛ مراغی، بی‌تا، ١٦٨/٣؛ ١٩٨/٩؛ ٨٦/١١؛ ١١٨/١٣؛ ٢٥١/١٨؛ ١٤٨/١٩).

۲. زمخشری و مراغی با ادله‌ای قرآنی بیان کردند که عبارت‌هایی چون «اللّهُ خَیرُ الماکرین» به‌معنای واقعی و تأکیدی از قدرت الهی در برتری تدبیر نسبت به خصم است. «خیر» در این تعبیر، جنبه‌ی تفاضلی دارد و نشان می‌دهد که مکر الهی از جنس تسلط، احاطه و نصرت است (زمخشری، ۱٤۰۷ق، ۱۳٤/۲؛ مراغی، بی‌تا، ۱۱۸/۱۳).

۳. مراغی با اقامه استدلالی سنت‌شناختی معتقد است خداوند در چارچوب سنت جزا، کفار و دشمنانش را به گونه‌ای تدبیر می‌کند که در اثر غفلت و غرور، خود گرفتار نقشه‌ی خود شوند. این تدبیر، ولو در ظاهر نعمت و آرامش باشد، در واقع مکر ربوبی است که آن‌ها را به نابودی می‌کشاند (مراغی، بی‌تا، ۲۵۱/۱۸؛ ۱۹۸/۹؛ ۸٦/۱۱؛ ۱٤۸/۱۹).

ارزیابی ادله و شواهد دیدگاه سوم

مجموعه استدلال‌های این دیدگاه بر این مبنا استوار است که معنای واژه و ریشه «مکر» دربردارنده مفاهیم قبیحی همچون فریب و ضرر نیست و ازاین‌رو، نسبت‌دادن آن به خداوند، به‌ویژه در بستر جزا و عدالت، جایز و پذیرفتنی است. این مبنا از منظر لغوی و کلامی قابل قبول است و در تحلیل کلی، می‌توان این دیدگاه را پذیرفت. با این حال، نکته‌ای که باید مورد توجه قرار گیرد آن است که هرچند در برخی شواهد تفسیری، مکر خدا نشانه‌ای از احاطه قدرت الهی و سلطه ربوبی تلقی شده، اما این مفاهیم در معنای «مکر» گنجانده نشده‌اند. به بیان دیگر، اگرچه در مقام تحقق خارجی، مکر الهی جلوه‌ای از قدرت، سلطه، و سنت الهی است، اما این مؤلفه‌ها در درون ساختار معنایی واژه مکر جای نمی‌گیرند، بلکه از آثار و لوازم تحقق آن در واقع‌اند.

دیدگاه چهارم: تفسیر چندوجهی مکر الهی بر پایه حقیقت، مجاز و تشبیه

در این دیدگاه، تحلیل مکر میان چند معنا نوسان دارد: گاهی مجاز، گاهی شبیه‌سازی رفتاری، و گاهی تدبیر واقعی. این دسته از مفسران از اتخاذ موضع قطعی پرهیز کرده‌اند. قائلان به این دیدگاه به همراه ادله عبارتند از:

فخر رازی (٥٤٣ – ٦٠٦ ق) «مکر» را ذاتاً «تدبیرِ پنهان برای زیان» می‌داند، ولی در انتساب آن به خدا سه توجیه می‌آورد: ۱) مجازِ لغوی و به‌معنای «جزای مکر» است، مانند ﴿جزاء سیّئة سیّئة مثلها﴾؛ ۲) رفتار الهی با مکاران شبیه مکر است، پس از جهت همانندی چنین تعبیر شده؛ ۳) «مکر» در اصل به‌معنای «تدبیر محکم» است و بار منفیِ عرفیِ آن در حق خداوند راه ندارد، زیرا تدبیرِ قاهرانه بر دشمنان است (فخر رازی، ١٤٢٠ق، ۲۳۵/۸). او در آیات دیگر، مکر الهی را عذاب ناگهانی و تدریجی از جایی که انسان نمی‌داند می‌خواند (فخر رازی، ١٤٢٠ق، ٣٢٢/١٤؛ ۲۳۰/۱۷) و ماجرای دارالندوه را نمونه «مکر اللّه» یعنی افشای توطئه و نجات پیامبر معرفی می‌کند، سپس سه احتمال در معنای «خیرُ الماکرین» ذکر کرده و برتری در تدبیر، نه قُبح، را مراد می‌گیرد (فخر رازی، ١٤٢٠ق، ٤٧٧/١٥). ذیل ﴿فلله المکر جمیعاً﴾ به نظریه خلق افعال اشاره کرده و مکر را ایجاد و تأثیر همه تدبیرها در قلمرو ارادهٔ الهی می‌داند، هرچند قول دوم ـ«جزای مکر»ـ را هم نقل می‌کند ولی نخستین را برمی‌گزیند (فخر رازی، ١٤٢٠ق، ۵۳/۱۹). در سرنوشت ثمود نیز مکر الهی را هلاکتِ ناگهانیِ غیرمنتظره و استعاره‌ای از کیفر غافلگیرانه تفسیر می‌کند (فخر رازی، ١٤٢٠ق، ٥٦١/٢٤).

قرطبی (۵۸۰ – ٦٧١ ق) در تفسیر «الجامع لأحکام القرآن» انتساب مکر به خدا را می‌پذیرد، اما آن را مجازاً و از باب مجازات عادلانه و مقابله‌به‌مثل تفسیر می‌کند، نه به معنای مکر قبیح انسانی. او مکر الهی را گاه به‌صورت استدراج با نعمت (قرطبی، ١٣٦٤ش، ٢٥٤/٧)، گاه به‌معنای عذاب ناگهانی (قرطبی، ١٣٦٤ش، ٣٩٧/٧) و گاه نجات پیامبران و خنثی‌سازی مکر دشمنان می‌داند (قرطبی، ١٣٦٤ش، ٩٨/٤؛ ٢١٦/١٣). به‌نظر او، این تعبیرات نوعی تسمیه جزا به‌اسم عمل است؛ همان‌طور که در آیات دیگر از «استهزاء» و «خداع» خدا نیز یاد شده است. وی دیدگاه مفسران پیش از خود مانند ابن عباس و الزجاج را نیز می‌آورد و غالباً می‌پذیرد (قرطبی، ١٣٦٤ش، ٣٣٥/٩).

ابن عاشور (١٢٩٦ – ١٣٩٣ ق) مکر را تدبیر پنهانی برای ضرر می‌داند و در انتساب آن به خدا، میان مشاکله و استعمال حقیقی تمایز قائل است. در آیاتی مانند «وَمَکَرَ اللَّهُ» آن را مشاکله می‌داند، اما در «أفأمنوا مکر الله» معنای حقیقی مراد است و به‌صورت استعاره برای استدراج و إملاء به کار رفته است (ابن عاشور، ١٤٢٠ق، ١٠٦/٣؛ ٢١١/٨). او تأکید می‌کند که مکر الهی برخلاف مکر انسان، پاک از انگیزه‌های ناشایست است و در

جهت صلاح عمومی عمل می‌کند (ابن عاشور، ١٤٢٠ق، ١٠٦/٣). همچنین، مکر خدا را سبب هلاکت تدریجی کفار در اوج بی‌خبری دانسته و آن را نشانه قدرت و احاطه الهی می‌داند (ابن عاشور، ١٤٢٠ق، ٢٠٩/١٢؛ ٢٧٦/١٩). به باور او، امنیت از مکر خدا نشانه خسران و در برخی تفاسیر، حتی کفر دانسته شده است (ابن عاشور، ١٤٢٠ق، ٢١١/٨).

تجمیع ادله و شواهد دیدگاه چهارم

این دیدگاه مکر الهی را دارای تفسیرهای مختلف می‌داند و از موضع قطعی درباره‌ی حقیقت یا مجاز بودن آن پرهیز می‌کند. این دسته از مفسران معمولاً چند احتمال را کنار هم می‌گذارند: گاهی آن را جزای مکر بندگان و نوعی مقابله می‌دانند، گاه تشبیه به رفتار انسانی، و گاه تدبیر محکم و پنهانی واقعی از سوی خداوند. این تردید در معنا با تأکید بر سازگاری با عدالت، قدرت، یا نظام خلقت همراه است. ادله و شواهد مفسران قائل به این دسته به شرح زیر است:

۱. به عقیده این دسته از مفسران با اقامه ادله‌ای تفسیری، مکر الهی می‌تواند به یکی از معانی زیر تفسیر شود: ۱) جزای مکر بندگان (مشابهت رفتاری)، ۲) مجاز لفظی، یا ۳) تدبیر محکم و واقعی خدا برای شکست خصم؛ اما این معانی در کنار هم ذکر می‌شوند و ترجیح قطعی داده نمی‌شود (فخر رازی، ١٤٢٠ق، ٢٣٥/٨؛ ٣٢٢/١٤؛ ٤٧٧/١٥؛ ٥٣/١٩؛ ٥٦١/٢٤؛ قرطبی، ١٣٦٤ش، ٩٨/٤؛ ٢٥٤/٧؛ ٣٩٧/٧؛ ٣٣٥/٩؛ ٢١٦/١٣؛ ابن عاشور، ١٤٢٠ق، ١٠٦/٣؛ ٢١١/٨؛ ٢٠٩/١٢؛ ٢٧٦/١٩).

۲. مکر در لغت به معنای تدبیر برای ضرر است، اما مفسرانی چون رازی، قرطبی و ابن عاشور، با اقامه استدلالی لغوی–نفسیری در تطبیق این معنا بر فعل خدا دچار تردید شده و آن را گاه استعاری دانسته‌اند (ابن عاشور در «أفأمنوا مکر الله»)، و گاه مجازی در «وَمَكَرَ اللَّهُ» (ابن عاشور، ١٤٢٠ق، ١٠٦/٣؛ ٢١١/٨؛ قرطبی، ١٣٦٤ش، ٢٥٤/٧؛ ٣٣٥/٩؛ فخر رازی، ١٤٢٠ق، ٢٣٥/٨).

۳. برای حفظ تنزیه و عدالت الهی، این دسته از مفسران با اقامه ادله کلامی گاهی ترجیح می‌دهند مکر الهی را از حیث نتیجه یا شباهت رفتاری تفسیر کنند، تا معنای قبیح آن متوجه خدا نشود. به همین دلیل گاه از

«تسمیه جزا به اسم عمل» یا «خلق افعال» استفاده می‌کنند (فخر رازی، ١٤٢٠ق، ٤٧٧/١٥؛ ٥٣/١٩؛ قرطبی، ١٣٦٤ش، ٢١٦/١٣؛ ابن عاشور، ١٤٢٠ق، ١٠٦/٣؛ ٢١١/٨).

ارزیابی ادله و شواهد دیدگاه چهارم:

ادله این دیدگاه، عمدتاً با تردید در امکان نسبت حقیقیِ مکر به خداوند، بر مجازی یا استعاری بودن آن تأکید دارند. این تحلیل، مبتنی بر این پیش‌فرض است که واژه «مکر» در لغت متضمن معنای ضرر یا فریب است و در نتیجه، نمی‌توان آن را به‌طور حقیقی به خداوند نسبت داد. اما این پیش‌فرض از منظر لغوی قابل دفاع نیست؛ چنان‌که پیش‌تر در بخش‌های مفهوم‌شناسی نشان داده شد، در تحلیل‌های لغوی، مکر به‌معنای تدبیر پنهانی است که می‌تواند خیر یا شر باشد و لزوماً دلالت بر قبح یا ضرر ندارد. بنابراین، دلیلی برای حمل آیات بر مجاز یا استعاره وجود ندارد، خصوصاً آن‌گاه که می‌دانیم حتی در صورت پذیرش معنای فریب در برخی مصادیق، اگر این فریب واکنشی به ظلم و مکر ابتدایی انسان باشد، قبحی نخواهد داشت و با عدالت الهی ناسازگار نیست.

افزون بر این، ارجاع مفسران به نظریه «خلق افعال» برای حل مسأله نسبت مکر به خدا، به‌روشنی بر مبانی کلامی اشاعره مبتنی است؛ مبنایی که با پذیرش جبر و نفی اختیار انسان، محل نقد جدی است. این نظریه نه با ادله عقلی سازگار است و نه با شواهد نقلی و تفسیری، و به همین دلیل، به‌عنوان مبنایی برای توجیه مکر الهی نیز قابل اتکا نیست (ر.ک: سبحانی، ١٤٢٧ق، ج٢، ص١٤٧–٢١٨).

همچنین تحلیل «تسمیه جزاء به اسم عمل» و حمل مکر بر مجاز مرسل نیز از نظر مبنایی قانع‌کننده نیست؛ چراکه پذیرش مکر به‌عنوان صفت فعل خدا، هرچند می‌تواند ما را از بحث صفات ذات خارج کند، اما مسأله اصلی یعنی قبح احتمالی مکر را حل نمی‌کند. خواه گفته شود که خدا این فعل را انجام داده، خواه صرفاً جزای متناسبی داده است، اگر آن فعل فی‌نفسه قبیح باشد، نسبت آن به خدا همچنان محل اشکال خواهد بود. از این رو، گرچه برخی نکات مفید این دیدگاه در سایر دیدگاه‌ها نیز وجود دارد، اما مبنای اختصاصی آن یعنی تلاش برای مجازی‌سازی یا نفی نسبت حقیقی مکر به خدا فاقد پشتوانه کافی و غیر قابل پذیرش است.

دیدگاه پنجم: مکر الهی به‌مثابه تدبیر تدریجی و استدراج در پوشش نعمت

در این دسته، مکر معادل با استدراج است؛ تدبیری که با ظاهر نعمت و فرصت، خصم را به هلاکت می‌کشاند. نگاه روان‌شناختی و تربیتی در پسِ آن نهفته است. قائل به این دیدگاه به همراه ادله عبارت است از:

طبری (۲۲۵– ۳۱۰ ق) مکر الهی را به «خدعه پنهانی همراه با قصد ضرر» معنا می‌کند (طبری، بی‌تا، ۹۵/۱۲) و در تفسیر آیات مختلف، آن را به استدراج تدریجی (طبری، بی‌تا، ۵۷۸/۱۲) یا تدبیر برای ناکام‌ساختن دشمنان (طبری، بی‌تا، ٤٩١/١٣–٥٠٢) تفسیر می‌نماید. نسبت‌دادن مکر به خدا را با تمسک به آیات مشابه مانند «اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ» توجیه می‌کند و آن را نوعی «مجازات به‌مثل» می‌داند (طبری، بی‌تا، ٤٥٣/٦–٤٥٤).

تجمیع ادله و شواهد دیدگاه پنجم

در این دیدگاه، مکر الهی معادل «استدراج» است؛ یعنی خداوند با فراهم‌کردن نعمت، فرصت، و ظاهری فریبنده، دشمنان را به غفلت و غرور می‌کشاند تا در نهایت به هلاکت دچار شوند. مکر الهی در این معنا نه فریب‌کاری، بلکه سنت تدریجی ربوبی برای نابودی خصم از طریق آرامش‌نمایی و املاء است. تأکید این دیدگاه بر بعد روان‌شناختی، سنت‌شناختی، و تربیتی مکر است، نه معنای لغوی یا بلاغی آن.

۱. این دسته از مفسران با اقامه ادله تفسیری–سنت‌شناختی معتقدند مکر خداوند در بسیاری از آیات به‌معنای استدراج است؛ یعنی خداوند به کفار فرصت و نعمت می‌دهد تا غافل شوند و در نهایت از جایی که گمان ندارند، دچار سقوط و نابودی شوند. این تدبیر تدریجی، سنتی الهی است نه کنش قبیح یا آغازگرانه (طبری، بی‌تا، ۵۷۸/۱۲؛ ٤٩١/١٣–٥٠٢؛ ٤٥٣/٦–٤٥٤).

۲. طبری با اقامه ادله لغوی مکر را به «خدعه پنهانی با قصد ضرر» معنا می‌کند، اما این ضرر از طریق تدریج، فرصت‌دهی و بی‌خبری اتفاق می‌افتد. از نظر او، استدراج الهی در ظاهر با لطف و در باطن با خذلان همراه است (طبری، بی‌تا، ۹۵/۱۲؛ ۵۷۸/۱۲). بررسی طبری درباره لغت مکر که آیا همه جا این حرف را زده یا نه و آیا در نظر او تناقضی هست یا خیر

ارزیابی ادله و شواهد دیدگاه پنجم

تحلیل مکر الهی به‌مثابه استدراج، اگرچه تلاشی برای تبیین آن در چارچوب سنت‌های الهی همچون فرصت‌دهی و خذلان تدریجی است، اما از حیث رفع اشکال قبح، کارآمد نیست. زیرا اگر مکر، به‌فرض، کنشی قبیح یا ظالمانه تلقی شود، تفاوتی نمی‌کند که به‌صورت دفعی یا تدریجی انجام گیرد؛ در هر صورت، وصف قبح باقی خواهد ماند. بنابراین، صرف «تدریجی‌بودن» یا «غافل‌گیرانه بودن» مکر، کفایت نمی‌کند تا آن را از دایره‌ی افعال ناپسند خارج سازد. افزون بر این، آنچه طبری از معنای لغوی مکر با محوریت «ضرر و فریب پنهانی» مطرح می‌کند، پیش‌تر پاسخ داده شده است؛ چراکه همان‌گونه که در منابع لغوی متعدد نشان داده شد، معنای مکر لزوماً متضمن فریب یا ضرر نیست، بلکه دلالت بر تدبیر پنهانی دارد که می‌تواند بنابر بستر وقوع، مصداق خیر یا شر باشد.

نتیجه‌گیری

مسأله اصلی این پژوهش، بررسی نسبت «مکر» با خداوند در قرآن کریم بود؛ به‌گونه‌ای که تبیین آن هم با ظاهر آیات، هم با تحلیل‌های لفظی و هم با مبانی عقلی و کلامی سازگار باشد. این مسأله از رهگذر واکاوی مفهوم‌شناختی واژه «مکر» و ارزیابی پنج دیدگاه برگرفته از آرای پانزده مفسر برجسته فریقین بررسی شد.

بر پایه تحلیل‌های انجام‌شده، دیدگاهی پذیرفتنی است که مکر الهی را اساساً قبیح نداند و آن را فعلی حقیقی، جزایی، واکنشی و نه ابتدایی تلقی کند. بر این اساس، مکر الهی در قرآن در مقام پاسخ به مکر، ظلم یا نیت سوء انسان قرار دارد و ازاین‌رو، نه‌تنها مستلزم قبح یا ظلم نیست، بلکه در چارچوب عدالت، حکمت و جزای الهی معنا می‌یابد. حتی اگر در برخی استعمال‌ها یا تفاسیر، معنای ضرر یا فریب در مفهوم مکر لحاظ شود، انتساب آن به خداوند در سیاق جزا و مقابله با مکر بندگان، از جهت کلامی و قرآنی موجه است؛ زیرا چنین مکری کنشی ابتدایی، ناروا و فریب‌کارانه نیست، بلکه واکنشی عادلانه و حکیمانه در برابر رفتار ناروا و مکارانه انسان است.

در عین حال، تحلیل لغوی و ریشه‌شناختی نشان می‌دهد که در ساختار اصلی واژه «مکر»، مفهوم ضرر، فریب یا قبح ذاتی نهفته نیست؛ بلکه مکر در اصل به معنای تدبیر پنهانی است و معنای ناپسند تنها در برخی مصادیق و کاربردهای خاص آن پدیدار می‌شود. از این منظر، به لحاظ زبانی نیز مانعی برای انتساب حقیقی مکر به خداوند وجود ندارد. بنابراین، دو مبنای اصلی در تبیین مکر الهی قابل جمع‌اند: نخست آنکه مکر از نظر لغوی ذاتاً قبیح نیست؛ دوم آنکه حتی در فرض لحاظ معنای زیان یا فریب، مکر الهی در قرآن ماهیتی جزایی و واکنشی دارد و به همین دلیل با عدل و حکمت الهی ناسازگار نیست.

بر این اساس، دیدگاه‌هایی که مکر الهی را به‌صورت صرفاً مجازی، استعاری یا مشاکله‌ای تفسیر می‌کنند، یا آن را تنها به سازوکارهایی مانند سنت‌های ربوبی، تدریج در استدراج، هدایت و ضلالت، یا ظهور قدرت و احاطه الهی بازمی‌گردانند، به‌تنهایی توان پاسخ‌گویی کامل به شبهه قبح یا ظلم در نسبت مکر به خداوند را ندارند. این وجوه، هرچند در جای خود قابل توجه‌اند و می‌توانند بخشی از آثار، لوازم یا جلوه‌های مکر الهی را توضیح دهند، ناظر به معنای ذاتی واژه نیستند و از این‌رو باید آن‌ها را مؤید و مکمل تبیین اصلی دانست، نه جایگزین مستقل آن.

نتیجه آنکه انتساب حقیقی مکر به خداوند، در صورتی که در بستر جزا، مقابله با ظلم و تدبیر حکیمانه الهی فهم شود، با ظاهر آیات قرآن، ساختار زبانی واژه مکر و اصول عقلی و کلامی هماهنگ است. ازاین‌رو، تفسیر مکر الهی به‌عنوان تدبیر پنهان، حقیقی، عادلانه و واکنشی خداوند در برابر مکر بندگان، تبیینی منسجم‌تر از نسبت میان ظاهر آیات و مبانی کلامی ارائه می‌دهد.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن‌عاشور، محمدطاهر. (۱٤۲۰ق). ***تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور***. بیروت: فرهنگ نشر نو.

۲. ابن‌فارس، احمد بن فارس. (١٤٠٤ق). ***معجم مقاییس اللغة***. به کوشش عبدالسلام محمد هارون. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۳. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (١٤١٨ق). ***أنوار التنزیل و أسرار التأویل***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

٤. جبل، محمد حسن. (۲۰۱۰م). ***المعجم الاشتقاقی المؤصل لألفاظ القرآن الکریم***. قاهره: مکتبة الآداب.

٥. جوادی آملی، عبدالله. (١٣٦٣). «تفسیر سوره بقره، جلسه ٢٦». بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء . https://javadi.esra.ir/en/w/-25-1363-12-27-

٦. ـــــــــــ (١٣٦٦). «تفسیر سوره بقره، جلسه ٤٣٢». بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء . https://javadi.esra.ir/en/w/-432-1366-10-09-

۷. ـــــــــــ (١٣٦٨الف). «تفسیر سوره آل عمران، جلسه ۱۳۰». بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء . https://javadi.esra.ir/ar/w/alemran_130

۸. ـــــــــــ (١٣٦٨ب). «تفسیر سوره آل عمران، جلسه ۲۵۲». بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء . https://javadi.esra.ir/ar/w/alemran_252

۹. ـــــــــــ (بی‌تاالف). «تفسیر سوره اعراف، جلسه ٢٢٦». بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء . https://javadi.esra.ir/en/w/aaraf_226

۱۰. ـــــــــــ (بی‌تاب). «تفسیر سوره انعام، جلسه ۱۱۸». بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء . https://javadi.esra.ir/en/w/anaam_118

۱۱. حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۹۹ق). ***کشف‌المراد فی‌شرح تجریدالاعتقاد***. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (١٤١٢ق). ***مفردات ألفاظ القرآن***. به کوشش صفوان عدنان داوودی. بیروت: دار الشامیة.

۱۳. رضا، محمد رشید. (١٤١٤ق). ***تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار***. بیروت: دارالمعرفة.

۱٤. زمخشری، محمود بن عمر. (١٤٠٧ق). ***الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل***. بیروت: دارالکتب العربی.

۱٥. سبحانی تبریزی، جعفر. (١٤٢٧ق). ***بحوث فی الملل و النحل***. قم: مؤسسة الإمام الصادق علیه السلام.

۱٦. شریفی، محمد و اشتیاقی، نسرین. (١٣٩٤ش). «مکر و چگونگی انتساب آن به خداوند». ***مطالعات قرآنی***. سال ششم. شماره ۲۲. صفحات مقاله.

۱۷. طبرسی، فضل بن حسن. (١٤٠٨ق). ***مجمع البیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار المعرفة.

۱۸.طبری، محمد بن جریر. (بی‌تا). ***جامع البیان عن تأویل آی القرآن***. مکه مکرمه: دار التربیهٔ و التراث.

۱۹.طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). ***التبیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

۲۰.عبداللهی، طاهره و یوسفی، رقیه. (۱۳۹۹ش). «چگونگی انتساب مکر به خداوند: تطبیق دیدگاه مفسران اشاعره و شیعه». ***مطالعات دین‌پژوهی***. سال چهارم. شماره ۸. صفحات مقاله.

۲۱.عسکری، ابوهلال. (۱٤۱۲ق). ***معجم الفروق اللغویهٔ***. قم: مؤسسهٔ النشر الإسلامی التابعهٔ لجماعهٔ المدرسین.

۲۲.فخر رازی، محمد بن عمر. (۱٤۲۰ق). ***التفسیر الکبیر***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

۲۳.فضل‌الله، محمدحسین. (۱٤۳۹ق). ***من وحی القرآن***. بیروت: دار الملاک للطباعهٔ و النشر و التوزیع.

۲٤.قاسمی، جمال‌الدین. (۱٤۱۸ق). ***تفسیر القاسمی: محاسن التأویل***. بیروت: دار الکتب العلمیهٔ.

۲۵.قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳٦٤ش). ***الجامع لأحکام القرآن***. تهران: ناصرخسرو.

۲٦.قطب، سید. (۱٤۰۸ق). ***فی ظلال القرآن***. بیروت: دارالشروق.

۲۷.کرمی‌نیا، محمد و حسینی امین، حسین. (۱۳۹۷ش). «بررسی مفهوم مکر خدا». ***پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی***. شماره ۵۱. صفحات مقاله.

۲۸.مراغی، احمد مصطفی. (بی‌تا). ***تفسیر المراغی***. بیروت: دارالفکر.

۲۹.مصطفوی، حسن. (۱۳۸۵ش). ***التحقیق فی کلمات القرآن***. تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.

۳۰.مظفر، محمدرضا. (بی‌تا). ***أصول الفقه***. قم: اسماعیلیان.